

Ивана КОМАТИНА*

Историјски институт
Београд

О ГОДИНИ СМРТИ СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ

Анстракт: Рад је посвећен у српској науци контроверзном и веома значајном питању времена смрти првог српског архиепископа Светог Саве. Износи се и изнова оснажује претпоставка да је Свети Сава умро 14. јануара 1235. године. У складу са тим пружају се нова запажања о политичким приликама у Србији и Савином итинерару након што је напустио положај српског архиепископа.

Кључне речи: Свети Сава, Радослав, Владислав, Јован Асен II, Трново, друго Савино путовање

Abstract: The paper is dedicated to the controversial and very important issue in Serbian science, the time of the death of the first Serbian archbishop Saint Sava. In the paper we present and corroborate the assumption that St. Sava died on January 14, 1235. In line with that, new observations are made about the political situation in Serbia and Sava's itinerary after he left the position of the Serbian archbishop.

Keywords: Saint Sava, Radoslav, Vladislav, John Asen II, Tarnovo, St. Sava's second journey

Пре безмало читав век, угледни научници Станоје Станојевић и Александар Соловјев, у својој расправи која је објављена 1935. године,¹ бавили су се питањем године и датума смрти Светог Саве, јер како су тада истакли, „у нашој науци још није неоспорно и опште призната година смрти Светог Саве”. У свом раду су дошли до закључка да је Сава умро 14. јануара 1235. године, те да је „свака друга комбинација искључена”.² Међутим, већ наредне, 1936. године утемељивач српске

* ivana.komatina@iib.ac.rs

¹ Станоје Станојевић, Александар Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, *Глас СКА* 156 (1935) 161–169.

² Исто, 169.

византологије Драгутин Анастасијевић објављује рад у коме износи аргументе због којих он одлучно узима 1236. годину као годину смрти Светог Саве.³ Иако, чини се, по питању датума није изричит, већ уз напомену износи „ако би он умро 13. јануара”, у том случају би се самостална служба њему као свецу могла служити сутрадан, тј. 14. јануара, Анастасијевић по питању године расправу чврсто закључује реченицом да је „Свети Сава умро 1236, а не 1235. г., чудо би било да се то једног дана покаже као нетачно“.⁴ Дакле, у српској историографији тридесетих година XX века дилема по питању године Савине смрти свела се на 1235. или 1236. годину, пре свега што су у тим истраживањима потпуно прихваћени аргументи Љубомира Ковачевића којим је искључена 1237. година, а која је у најранијим радовима посвећеним питању године Савине смрти узимана у обзир.⁵ Наиме, Љ. Ковачевић је следећи сведочанства Доментијана и Теодосија по којима је Сава у Србију пренет из Бугарске за живота тадашњег бугарског патријарха Јоакима, а с обзиром на то да је узимао да је „Јоаким умро у лето 1237. год.” закључио да је Сава морао умрети пре 1237. године, дакле 1236. или 1235. У даљем делу свог рада Ковачевић се определио за 1236. годину.⁶ Међутим, данас се у науци узима 1246. година за годину смрти патријарха Јоакима,⁷ што би уз

³ Драгутин Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, *Богословље* 11/3 (1936) 237–275.

⁴ Исто, 275.

⁵ Pavle J. Šafarik, „Uebersicht der Vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler ältester Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven”, *Jahrbücher der Literatur* 53 (1831) 45, 51 (= П. И. Шаффарик, „Преглед најзнатни писменни споменника стари времена код Срба и други Југославена”, *Летопис МС* 68 (1845) 78, 88). Током XIX века не мали број историчара и културних делатника је прихватио тврдњу да је Сава умро 1237. године не улазећи у аргументе на основу којих је она изнета. О томе в. С. Станојевић, А. Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, 162–163, нап. 4.

⁶ Доментијан, *Житије Св. Саве*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2000, 426; Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973, 213. Љубомир Ковачевић, „Неколико хронолошких исправка у српској историји”, *Годишњица Николе Чутића* 3 (1879) 357–361, први је указао да Сава није умро 14. јануара 1237. г. како се до тада најчешће узимало.

⁷ Пламен Павлов, Венелин Грудков, *Призвани да просјат. Житија на Св. Патријарх Йоаким I Търновски, Св. Исая Серски и Св. Патријарх Ефрем Печки*, В. Търново 1999, 7–23; Б. Николова, „Житието на патријарх Йоаким I като исторически извор”, *Исторически преглед* 35/6 (1979) 122–131. На важан податак да је бугарски патријарх Јоаким умро 18. јануара 1246. г. и да то сазнајемо из њему посвећеног пролошког житија које је настало највероватније средином XIII века, први је у српској научној средини указао Бојан Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 196–197.

чињеницу да оба Савина животописца Доментијан и Теодосије узимају да је Сава пренет из Бугарске у Србију за живота патријарха Јоакима, а додаћемо и живота Јована Асена II,⁸ и да је прошло „неколико година” по Доментијану, а по Теодосију „година” од Савине смрти до преноса,⁹ хипотетички дозвољавало и 1237. годину као годину Савине смрти. Ипак, подаци хагиографија и служби које су посвећене првом српском архиепископу, на које ћемо се осврнути у даљем тексту, сасвим одбацују ту могућност.

Што се тиче историјских извора чини се да су по питању вести о Савиној смрти врло издашни, наравно никада у оној мери колико би то истраживач желео, али у односу на вести о неким другим догађајима из српске средњовековне историје, не бисмо били у праву ако бисмо их назвали штурим. Оба Савина животописца, његов ученик и савременик Доментијан и нешто познији Теодосије сагласна су да је Сава по повратку са другог путовања у Свету земљу, отишао у Трново преко Несебра „благодарном цару” Јовану Асену II, где га је речени цар примио са великом чашћу.¹⁰ Такође, Доментијан и Теодосије наводе да је Сава одржао службу поводом пресветлог празника Просвећења Господњег, односно Богојављења.¹¹ Сава је несумњиво био већ скрханог здравља, због чега му је цар уступио посебне одаје за боравак како би му макар мало олакшао трпљење и болест.¹²

О времену смрти Светог Саве, као и догађајима који су јој претходили хагиографи пишу врло исцрпно. Доментијан у одељку *О представљењу Преосвећенога* наводи следеће значајне редове: „Када је прошао суботњи дан и недељна ноћ приспела, и када је недељни дан озараво, и када су од вечери многи часови минули, и поноћ се приближила, заповеди Преосвећени својим ученицима...”¹³ затим пар редова даље, након што је било јасно да је „душевна природа” Саве ојачала над „земаљском природом”, наводи да је Сава увек спреман на молитву „хотећи прославити празник по обичају пресветлога васкрсења, у поноћ чекајући долазак небескога женика, још се прилежно обрати на молитву... и тако

⁸ О смрти Јована Асена II непосредно пред 24. јун 1241, Александар Узелац, „Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II: један занемарени извор”, *Историјски часопис* 70 (2021) 15–25.

⁹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 410; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 203.

¹⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 199.

¹¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 199.

¹² Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 200.

¹³ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 404.

приближи се крају живота.”¹⁴ Детаљан и духовно потресан опис Савине смрти хагиограф Доментијан завршава речима: „И свеобичним доласком у поноћ када је Господ прилазио ка своје слуги, и тако неким добрим обичајем изађе света душа његова, и не остави своје матице, већ се Господу прилепи... и до анђела добрих би примљена, и од самога Господа би представљена ка вечним радостима”.¹⁵ Теодосије је пак нешто концизнији, те наводи: „А у поноћ када је свитао васкрсни дан недеље, свети причестивши се светим и животворним Христовим тајнама... и тако до краја својега благодарећи Бога, у руке његове предаде душу своју”.¹⁶ Бригом бугарског патријарха Јоакима и бугарског цара Јована Асена II Савине мошти су положене у „црквеној припрати у царевом манастиру”, односно у манастиру Светих четрдесет мученика у Трнову. Оба Савина животописца су сагласна по питању дана и места Савине смрти, дакле у недељу, око поноћи, у Трнову, а да је потом његово тело уз велике почести сахрањено у цркви Светих четрдесет мученика.

Што се тиче датума смрти Светог Саве, он је забележен у оквиру *Службе* која му је посвећена, односно у њеним најстаријим редакцијама и доследно се наводи као 14. јануар.¹⁷ У тексту Софијске службе, која представља препис најстарије редакције *Службе* Светом Сави и потиче из последње четвртине XIII века, стоји: „месеца јануара 14. [дан] Светих и Преподобних отаца наших који су убијени на Синају и Раити од поганих. И представљење Светог и преподобног оца нашег првог архиепископа српске земље, Саве”.¹⁸ Из истог архетипа Софијске службе, за који се претпоставља да је настао одмах по преносу Савиних моштију из Трнова у Србију, односно ради установљења култа,¹⁹ током XIII века настале су још две старије редакције у којима је такође забележен 14. јануар као датум представљења, односно прославе Светог Саве Српског,²⁰ као и

¹⁴ Исто, 404, 406.

¹⁵ Исто, 408.

¹⁶ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 201–202.

¹⁷ Димитрије Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980, 37–54.

¹⁸ „... Мѣсеца ген'вара въ .д.і. с(в)е'тѣхъ и прѣ'подобнихъ ѡтѣць нашихъ. из'вѣкиныхъ въ синай и райдѣ ѡт поганихъ. и прѣ'ставленик с(в)е'тѣ'аго и прѣ'подоб'наго ѡтѣ'ца нашего прваго архіе'писко'па. сави. ср'п'скихъ земле...”, Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 57.

¹⁹ Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 14–17, 24–34, 37–54, 57–95.

²⁰ У питању су *Служба Успенију* сачувана у рукопису с почетка XIV века, *Служба сачувана у Братковом минеју* из око 1330, Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 13–15, 21–24, 50–51, 96–108. О Братковом минеју детаљније: Љубица Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј”, *Зборник историје књижевности* 10 (1976) 21–39; Љубица Штавланин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1991, 340–344.

Служба преносу моштију Светог Саве 6. маја.²¹ Такође, у Кратком житију Светог Саве, које је сачувано у рукопису који се смешта у трећу четвртину XIV века, стоји 14. јануар као датум његовог представљења.²²

Светислав Вуловић, узимајући у обзир наведене податке из српских житија и најстаријих сачуваних служби, пре свега наведени дан и датум, закључује да је Сава умро 1235. године, јер је те године 14. јануар падао у недељу.²³ Исто наводи и Димитрије Руварац истичући да је он умро у недељу, јер се „она рачуна од вечерња у суботу”.²⁴ Наведеним ауторима је, чини се, то био аксиом, па се у својим расправама нису ни упињали да нешто што је само по себи чињеница додатно поткрепљују. Међутим, када се упркос њиховом закључку почела бележити 1236. као година смрти Светог Саве, Станојевић је најпре самостално, а потом у коауторству са А. Соловјевим још једном образложио зашто је правилно узимати 14. јануар 1235. године као датум смрти Светог Саве. Они су истакли да се следећи Доментијанове вести не може утврдити „да ли је Сава умро пре или после поноћи”, истичући да по нашем схватању времена у том случају може да доведе до забуне да ли је у питању била

²¹ Служба преносу моштију Св. Саве за 6. мај, у рукописима од XIV до XVI века, Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 11–13, 18–21, 51; Даница Поповић, „Мошти Светог Саве”, у: *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 79–95

²² Димитрије Богдановић, „Кратко житије Св. Саве”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 24/1 (1976) 6–7, 23. Треба напоменути и да се 14. јануар као датум Савине смрти наводи и у најстаријем сачуваном рукопису Савиног житија од Доментијана, тзв. Јагићевом из прве половине XV века, који се чува у Санкт Петербургу, <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=081E6F51-A2AC-4838-9085-CBE14298D1A7>, л. I об. – 1 (прегледано 30. 03. 2022). Нажалост, препис Савиног житија у рукопису из друге половине XV века, који се налази у Прагу у заоставштини П. Ј. Шафарика, не садржи све листове, тј. изгубљен је онај који носи датум, Ирена Шпадијер и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015, 46–49, мада се у другим богослужбеним књигама које се такође налазе у Чешкој доследно наводи 14. јануар као датум Савине смрти, на пример у неким рукописима из друге половине XIV и средине XV века, исто, 57, 65, али и из познијег периода, исто, 30, 80, 110, 132, 139. У препису Житија Светог Саве у рукопису Аустријске националне библиотеке с почетка XVII века, тзв. Бечком рукопису такође се бележи 14. јануар, Доментијан, *Житије Св. Саве*, 3, а тај рукопис је, према познаваоцима рукописне традиције, иако познији од свих сачуваних, у текстолошком смислу најближи оригиналу, Доментијан, *Житије Св. Саве*, CXXVI–CXXVII (Јб. Јухас-Георгиевска); Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, t. 1, Beograd 1955, 103.

²³ Светислав Вуловић, „Из старе српске књижевности. По нешто о биографијама српским XIII века”, *Годишњица Николе Чутића 7* (1885) 128–130.

²⁴ Димитрије Руварац, „Да л’ се Свети Сава светкује и у римској цркви”, *Хришћански весник* XI (1891) 403–413.

субота или недеља, јер се у модерном добу дан рачуна од поноћи до поноћи.²⁵ Међутим, опште је позната чињеница да у средњем веку дан није почињао у поноћ, већ је нови дан почињао „од заласка сунца једног дана” и трајао „до заласка сунца идућег дана”. Стога, закључују Станојевић и Соловјев, није битно да ли је Сава умро пре или после поноћи, јер је недеља отпочела „чим је сунце у суботу зашло”.²⁶ На крају крајева, Доментијан јасно, када даје опис Савине смрти, истиче у складу са рачунањем времена тог доба „да је прошао суботњи дан и недељна ноћ прispела”, а да је у поноћ отпочео молитву и тако окончао свој овоземаљски живот. Теодосије пак, како смо видели, наводи да се Сава причестио „у поноћ када је свитао васкрсни дан недеље”, а да је потом преминуо. Како је дан у јануару садржао четрнаест сати ноћи и десет сати обданице,²⁷ постају јасне Теодосијеве речи да је васкрсни дан, тј. недеља свитала у поноћ, односно назирала се обданица која ће наступити.

Према томе, на основу изричитих и сагласних вести Савиних хагиографа, као и чињенице да је забележени датум његове смрти 14. јануар, сматрамо да су Станојевић и Соловјев с правом тврдили да је Сава умро у недељу 14. јануара 1235. године. Додаћемо и то да је 14. јануар 1236. године био понедељак, а 1237. године среда.

* * *

Дакле, и поред јасних и недвосмислених аргумената у српској научној средини ипак је „заживела” 1236. година као година смрти Светог Саве, чини нам се онајвише због рада Д. Анастасијевића под насловом „Свети Сава је умро 1236. године”.²⁸ Међутим, занимљиво је да у научној средини, као ни у јавном дискурсу није „заживео” 13. јануар као датум смрти Светог Саве, који је у поменутој расправи предлагао Анастасијевић, већ се, као што је општепознато, светитељ прославља 14 (27. јануара). У случају да се прихвата година коју предлаже Анастасијевић, разумљиво би било прихватити и датум који аутор

²⁵ С. Станојевић, А. Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, 169.

²⁶ Исто.

²⁷ „... мѣсець. геньр(ь). имат(ь). д(ь)ни .ла. днь. имат(ь) часъ .л. а ноць .дї., *Типик архиепископа Никодима I-II*, изд. текста Лазар Мирковић, прир. Ђорђе Трифуновић, 75 б; Сима Ђирковић, „Часовник”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1997, 812; Милутин Тадић, „Византијски часовни систем српског манастира Хиландар (и целе Свете Горе)”, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* 62 (2014) 121–144.

²⁸ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 237–275.

предлаже – 13. јануар, који је свакако био недеља те 1236, у складу са сведочењем Доментијана и Теодосија да је Сава умро у недељу, а не како се данас узима 14. јануар, што одговара понедељку, а не недељи те 1236. године, и никако није у складу са изворним подацима. Тај несклад између датума (14. јануар), који се најчешће јавља у изворима, односно у најстаријој *Служби* посвећеној Светом Сави, и седмичног дана (недеље), који наводе Савини животописци, са годином 1236. коју предлаже уочио је сâм Анастасијевић, те је управо половину поменутог рада и посветио датуму Савине смрти. Због тога ћемо и ми у раду најпре размотрити његове аргументе по том питању, будући да остали спадају у домен релативне хронологије.

Изнавља ћемо навести да се у најстаријој служби Светом Сави из доба краља Владислава наводи 14. јануар као дан његове смрти, тј. прославе Светог.²⁹ Штавише, бројне богослужбене књиге из наредних времена потврђују исти датум.³⁰ Поставља се питање како је и због чега дошло до

²⁹ Димитрије Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980, 37–57; Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 152.

³⁰ Врло прилежно је већину њих навео Димитрије Витковић у свом раду, у жељи да одгонетне питање зашто се у српском Србљаку Сава прославља 14. јануара, а у руским Минејима 12. јануара, и навео да се 14. јануар јавља у једном Минеју писаном почетком XIV века; у Типику архиепископа Никодима из 1319. године; у псалтиру који је написао митрополит кијевски и целе Русије Кипријан; у једном Типику из 1416. године; у Хиландарском типику из 1331. године; у рукописима српске редакције који се чувају у иностраним библиотекама у Берлину – Апостолу из XIV века, Прологу из XIV–XV века; у Прагу такође у рукописима српске редакције – Четворојеванђељу из XVI века, Месеослову, Апостолу из XV века, Типику писаном на папиру из XIV века; у Бечу у Четворојеванђељу из 1372. године, Месеослову и Апостолу из XVII века; у Љубљани у преписима Јеванђеља из XIV–XV века; у рукописима српске редакције у приватним библиотекама у Москви, у Житију Светог Саве из XVI века, Зборнику из XV века, Минеју из XIV; у два Типика у Загребу; у опису рукописних књига у Софији из XV–XVI века наводи се 14. јануар, као и у Требнику манастира Свете Троице код Пљеваља из XV века, као и у бројним штампаним књигама с краја XV и из XVI века, а које је Витковић, као и све претходно наведено уредно побројио, Димитрије Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку на 14. јануару, а у руским минејима на 12. јануару?“, *Браство XXI* (1927) 1–11.

О значају култа Светог Саве у српској цркви и његовом спомену 14. јануара крајем XIII и у XIV веку сведочи велики број месеослова уз пуне текстове апостола, Димитрије Стефановић, „Прилог проучавању месеослова XIII и XIV века“, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 148, 159–160, са сигнатурама рукописа у којима се налазе у Софији, Хиландару, Београду, Санкт Петербургу, Москви, Загребу, Пећи и Дечанима, с тим што бисмо уз Апостол из око 1360. године (Дечани 25), Апостол из 1330–1340 (Дечани 26) и Апостол из око 1360–1370 (Дечани 27) додали и Четворојеванђеље из четврте деценије XIV века (Дечани 3), Димитрије Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописа манастира*

тога да се 14. јануар не сматра прецизним датумом Савине смрти. Наиме, у једном руском јеванђељу с почетка XV века забележено је да се Сава прославља 12. јануара, али и да се на Светој гори празнује наведеног датума.³¹ Такође, на Светој гори у манастиру Светог Пантелејмона у једном минеју из XIII–XIV века стоји да се Сава прославља 15. јануара.³² Наравно, није дуго требало да се увиди да је до померања прослављања Светог 12, 13. или 15. јануара дошло због попразништва богојављенског и оданија празнику. Према црквеном уставу, Богојављење има седам дана попразништва и осми дан је оданије празника, што подразумева да у првих седам нема самосталне службе светитељима, а на оданије никакве службе светитељима, већ само служба празника.³³ Како је оданије Богојављења падало у исти дан када и прослављање Светог Саве 14. јануара, у неким типцима је, како је увидео Витковић, дозвољено да се прво обави оданије Богојављења, а затим правило Светом Сави. Међутим, постоје пак и они у којима се оданије празника премешта на 13. јануар, а *Служба* Светом Сави остаје на 14. јануару, али исто тако где оданије остаје на 14. јануару, а правило Светог Саве пребацује се на 12, док се на 13. јануар стављају правила другим светитељима. Заправо, општи закључак је да се у неким случајевима служба Светом Сави помера од 12. до 15. јануара, а негде пак служба Сави остаје на 14. јануару, а оданије се помера или се пак прво 14. јануара обавља оданије празника, а затим врши правило Светом Сави.³⁴

Међутим, Анастасијевић сматра да његови аргументи не стоје јер се у Србији XIII века оданије Богојављења прослављало седми дан, тј. 13. јануара, а да се од времена архиепископа Никодима, заправо пошто је он 1319. године превео са грчког на српскословенски *Типик Светог Саве Освећеног*, оданије Богојављења пребацује на 14. јануар. Анастасијевић сматра да је Сава умро 13. јануара, а да се по Евергетидском типичу управо 13. прослављало оданије Богојављења, те да је током XIII века у Срба због тога датум Савине смрти пребачен на 14. јануар. Анастасијевић

Високи Дечани, књ. I, Београд 2011, 11, 84, 87, 91, где такође налазимо 14. јануар као помен и празник Светог Саве. Уп. и V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 190–191, 197, и посебно, исто, 160 (Пролог митрополита Константина Мокисијског, рашка редакција крај XIII или почетак XIV века).

О значају култа Светог Саве у српској цркви и његовом спомену 14. јануара крајем XIII и XIV века сведочи велики број месецослова уз пуне текстове апостола, Д. Стефановић, „Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века”, 148–152.

³¹ Д. Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку”, 5.

³² Исто, 5.

³³ Исто, 6–7.

³⁴ Исто, 1–11.

истиче да је у Србији тек од употребе Никодимовог превода Јерусалимског типика из друге деценије XIV века *оданије* Богојављења пребачено на 14. јануар и „тек од тада је датум празника смрти Светог Саве, то јест 14. јануар, постао уједно и датумом *оданија* Богојављења”.³⁵ Затим, наводи, пошто је дошло до поклапања *оданија* празника и прослављања Светог Саве, „тек од тога времена је настала и потреба, да се код нас „оданије” Богојављења премешта са 14. јануара на 13. јануар.”³⁶

³⁵ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 270–271.

³⁶ Д. Анастасијевић, такође, са великом сигурношћу узима да се превод Евергетидског типика, тј. да су се и синаксар и пролог у српском преводу користили у лаврама у Студеници и Хиландару, Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 267–271. Свети Сава је, како је општепознато, превео за манастир Хиландар пролог Евергетидског типика, али у науци још увек није решено значајно питање да ли је Сава превео и синаксар, односно којим су се синаксаром служили у Хиландару, *Типик архиепископа Никодима II, XIX–XXVI. В. и Прибислав Симић*, „Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви”, у: *Свети Сава. Стоменица поводом осамстогодишњице рођења, 1175–1975*, Београд 1977, 194–205; Ненад Милошевић, „Богослужбена форма у Српској цркви у време Светог Саве”, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 125–131; Виктор Савић, „Српски превод „Евергетидског синаксара” у два синајска рукописа”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016) 210–217. Иначе, у синаксару Евергетидског типика стоји: „12-ог истог месеца. После празника (Богојављења, прим. И. К.) и свете мученице Татјане такође прослављамо и свете људе Јермила и Стратоника од 13-ог истог месеца”. У одредбама истог синаксара за 13. јануар стоји: „на овај дан се одаје празник (Богојављење, прим. И. К.), а свете (тј. Јермила и Стратоника, прим. И. К.) појали смо 12-ог”. Дакле, *оданије* празнику је обележавано 13. јануара, када се не изоставља да се напомене да је тог дана и успомена светих мученика Јермила и Стратоника, али се наводи да им се појало дан раније, односно 12. јануара. Дакле, по мом мишљењу чак и када се прослава светих „пребацује” дан раније због *оданија* празника, није се изостављало да се напомене да је њихов празник истог датума када и оданије, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis*, September–February, text and trans. R. H. Jordan, 448–451. У Типику Алексија Студита, А. М. Пентковский, *Типикон патриарха Алексија Студита в Византии и на Русии*, Москва 2001, 319–320, стоји „месеца тог (јануара, прим. И. К.) 12-ог (помен, прим. И. К.) Свете мученице Татјане. Поје се у тај дан са службом свете мученице (Татјане, прим. И. К.) и (служба, прим. И. К.) светих мученика Јермила и Стратоника, којих је помен у 13. месеца, зато што се одаје празник (Богојављења, прим. И. К.) у тај дан”, „месеца тога у 13. одаје се празник Просвећења” (Богојављења, прим. И. К.). Дакле, као и у Евергетидском типичу и у Типику Алексија Студита оданије се прославља 13. јануара, када је и памет Јермила и Стратоника, али се због оданија празника тим мученицима поје 12-ог јануара. Типици из XI века несумњиво показују да се оданије празника прослављало 13. јануара, како и узима Анастасијевић, те је занимљива, али неодржива његова претпоставка да се прослава Светог Саве због тадашњег оданија празника премештала на 14. јануар, а не 12. јануар, тј. на дан раније у односу на оданије као у случају поменутих светих мученика.

У тој комбинацији једино одмах пада у очи чињеница да у самом Никодимовом преводу Типика празник Богојављења није померен на 13. јануар, већ се прославља заједно са празником Светог Саве 14. јануара, који је дописан на маргини рукописа поменутог типика убрзо по његовом настанку.³⁷ Романов типик из 1331. године је нови, други превод Јерусалимског типика са грчког и користио се у манастиру Хиландару. У њему стоји да се 12. јануара прославља Света мученица Татјана, 13. јануара свети мученици Јермил и Стратоник, у оба поменута дана се поје служба свецима и Богојављењу, с тим што се 13. јануара поје служба и светим оцима који су пострадали на Синају и Раити, чији је помен сутрадан, 14. јануара, када је оданије празника и „успомена преподобног отца нашег Сави, прваго архиепископа и учитеља србскога”.³⁸ У Дечанском типикуну писаном за манастир Дечане у време краља Душана и који је дословни препис Никодимовог типика, такође се наводи да се Свети Сава прославља 14. јануара, када и оданије Богојављења, што указује на то да се празновање Светог Саве није померало иако се оданије Богојављења прослављало истог дана.³⁹ Такође, у манастиру Хиландару чува се типик (Cod. slav. 165) писан у време цара Душана и у њему налазимо важне податке: да се држе свеноћна бденија **м(ѣ)сеца ген(ара). .д̣.і. с(вѣ)т(а)го сави прѣваго архієп(и)с(ко)па срѣвскога. и новаго ап(о)с(то)ла.**⁴⁰ Такође, у истом типикуну налазимо да се „13. јануара поје служба светим мученицима Јермилу и Стратонику и светим оцима

³⁷ „... вѣ. д̣.і. ѡдѣкмѣ праз(ник)ѣ с(вѣ)т(а)го богоѡблєннѣ. и покѣмъ тѣкмѣ слоуж(ѣ)воу праз(ника) на оуѣтрѣ(ни). учѣмъ.чѣтєннѣ.с(вѣ)тѣх(ѣ) ѡ(ѣ)цѣ синаискѣих(ѣ). и с(вѣ)тѣих(ѣ) м(оу)ч(є)н(и)кѣ. на лѣ(тоу)ргѣ...” „... вѣ. д̣.і. иже вѣ с(вѣ)тѣих(ѣ) ѡ(ѣ)цѣ нашег(о) прѣваго архієп(и)с(коу)па ср(ѣ)вског(о) с(вѣ)т(а)го савѣ, *Типик архієпископа Никодима I*, изд. текста Л. Мирковић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, 83 б; II, 83 б. Иако је датум празновања Светог Саве маргиналија на рукопису Никодимовог типика, треба нагласити да осим што је у питању белешка настала највероватније непосредно по настанку рукописа, додатно сумњу о датуму празновања Светог Саве 14. јануара у том периоду отклања Месецослов који се налази у Четворојеванђељу насталом 1316. године (Хиланадр бр. 1), где се такође наводи да је датум празновања Светог Саве 14. јануар, о томе в. Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 53–54.

³⁸ *Романов типик*, Народна библиотека Србије, F 647, A 2471, л. 93; Лазар Мирковић, „Романов типик”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13–14 (1956) 45–60; *Типик архієпископа Никодима II*, XLIV, XLVI, LIV.

³⁹ Светим мученицима пострадалим на Синају и Раити поје се служба кад и светим мученицима Јермилу и Стратонику 13. јануара, док им је помен кад и служба оданију, тј. 14. јануара, *Дечански типик*, Российская Национальная библиотека, отдел рукописей (Электронная библиотека рукописей) F.п. I. 93, л. 40 об.- 41.

⁴⁰ *Типик архієпископа Никодима II*, LX–LXII (Л. Мирковић).

пострадалим у Синајској гори. 14. јануара се одаје празник и поје се служба”,⁴¹ док на листу 76а стоји предлог о слављењу успомене Светог Саве и празника оданија. Због његове важности преносимо га у целини: **ПОДОБНО КС(ТЬ) И СИЕ РАСМОТРИТИ ЕКЛЕСИАРХОУ. РЕЧЕ АП(О)С(ТО)ЛЬ ПАВЛЪ ПО ПОТРЪВЪИ И ЗАКОНУ БЫВАКТЪ ПРЪЛОЖЕНК. ТАКО ВЪ Д.І. Д(Ъ)НЬ. КС(ТЬ) ПАМЕТ(Ъ) С(ВЕ)Т(А)ГО И ВЕЛИКАГО АРХИКРЕТА ХРИСТОВА САВЫ. АРХИКП(И)С(КО)ПА СРБСКАГО ПОКМ(Ъ) ВЪ .ВІ. СЛОУЖ(БОУ) С(ВЕ)ТЪИ ТАТИЈАНИ НА НАВЕЧЕРНИЦИ. И НА ВЕЧЕРНИ. И НА УТР(Ъ)НИ. ПОКМ(Ъ). СЛОУЖ(БОУ). КРМИЛОУ. И СТРАТОНИКОУ. И С(ВЕ)ТЫМ(Ъ) СИНАИСКЫМ(Ъ) ШЦЕМЪ: СЪ ПРАЗНИ(И)КОМ(Ъ). А ВЪ ГІ УДАКТ СЕ ПРАЗ(НИКЪ).**⁴² Пошто је изложена та могућност, наводи се даље да је памет преподобних и светих мученика пострадалих на Синајској гори 14. јануара, али да служба Богојовљењу остаје непромењена. Даље се наводи да је 14. јануара помен Светог Саве и излаже се правило службе.⁴³ Дакле, допуштено је епископу да размотри да се уз службу Светој Татјани 12. јануара поје и Јермилу и Стратонику и светим синајским оцима, а 13. јануара се одаје празник, свакако Богојављења.

Такође, у Псалтиру Божидара Вуковића из 1546. године проналазимо да оданије Богојављења може да се поје истог дана када и Светом Сави, тј. 14. јануара, али уколико постоји жеља да се српском светитељу поје посебно, онда се служба оданију премешта на 13. јануар.⁴⁴

Сви претходно наведени примери, заправо, указују на то да су се и оданије и Сава од времена Никодимовог типика прослављали 14. јануара, али да је, пак, било дозвољено оданије празника померати на 13. јануар, односно у зависности од подручја постанка типика, тј. синаксара, како нам се чини, у руској, хиландарској и српској средини су се различито односили према чињеници да је оданије и празновање Светог Саве обележавано истог дана,⁴⁵ те су у односу на своје духовне потребе и празновали, тј. померали поменуте празнике. Самим тим, не стоји ни закључак Анастасијевића да је српска црква док се оданије празника прослављало 13. јануара, празник тј. службу Светом Сави померала на 14. јануар, јер „се знало” по Анастасијевићу да је првобитни датум смрти Светог Саве 13. јануар.⁴⁶ По њему се, такође, тек од времена Никодимовог

⁴¹ Д. Богдановић, „Најстарија служба”, 109.

⁴² Исто, 110. На листу 76б изложено је правило за службу Светог Саве и опет се наводи да се прославља 14. јануара, *Типик архиепископа Никодима II*, LX–LXI.

⁴³ Д. Богдановић, „Најстарија служба”, 110.

⁴⁴ <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD25B1CADB3A3EC4BF2609A3A286D0E766>, Псалтир са последовањем л. 170–171 (прегледано 30. 03. 2022).

⁴⁵ Д. Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку”, 7–9.

⁴⁶ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године” 266–270.

типика јавља потреба да се „оданије Богојављења премешта са 14. на 13. јануар како „бисмо ми (Срби, прим. И. К.) 14. јануара могли самостално служити празнику Савине смрти”, што по мом мишљењу не стоји, јер ако су већ Срби „знали” да је Сава заправо умро 13. јануара, могли су једноставно *управо од тада* „вратити” његово празновање на, по Анастасијевићу, „првобитни датум Савине смрти 13. јануар”, а не да померају оданије на тај датум како би прослава Светог Саве ипак остала 14. јануара.⁴⁷ Ми пак сматрамо да је Свети Сава умро у недељу 14. јануара, како је и забележено у изворима, а тај дан и датум одговара само 1235. години.

Време збивања одређених политичких и црквених промена у Србији у првим деценијама XIII века, као и Савино место у њима и његов итинерар, неретко у недостатку поузданих хронолошких одредница одређују се, разумљиво, у односу на годину смрти Светог Саве, која се на основу историјских извора може прилично прецизно утврдити. Међутим, чини се да је Д. Анастасијевић пре свега на основу Савиног другог путовања у Свету земљу, тј. његовог богатог итинерара и предложио 1236. за годину Савине смрти.⁴⁸ Подсетимо се да је Сава на своје друго путовање у Свету земљу кренуо из Будве до Бриндизија, одакле је према речима његових хагиографа Доментијана и Теодосија пловио кроз Велико Сиријско море (Левантско) до пристаништа у Акру (данашњи Акон), а одатле другим бродом до Велике Кесарије (Цезарије) и Јопе (Јафе).⁴⁹ Из Јопе је стигао у Јерусалим, а одатле ка Александрији и Мареоту и Ливији, односно Либији (тј. југозападно и западно од Александрије).⁵⁰ Затим је

⁴⁷ Исто, 271.

⁴⁸ Исто, 237–242.

⁴⁹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 346–354; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 181–186; Доментијан, *Житије Св. Саве*, 492 (Л. Јухас-Георгиевска); Димитрије Витковић, „Друго путовање Св. Саве по источним светим местима”, *Братство XX* (1926) 2–3; Миодраг Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 19, нап. 50.

⁵⁰ Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 4, указује да би Доментијанов навод како је патријарх Атанасије појао песму васкрсења Господњег, Доментијан, *Житије Св. Саве*, 394–396, уколико она није опште место, тј. тема поздрава, подразумевао да јерусалимски патријарх поје у цркви први „сједален” шестога гласа недељног тропара, који би се по њему, који сматра да је Сава на Исток кренуо 1233. године, појао у недељу 30. октобра. В. и Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 367, нап. 3.

стигао чак до Горњег Египта, односно Тебе, па натраг на север до Скита и Црне Горе (вероватно данашње Црне пустиње), опет ка Јерусалиму преко *Сурије и Персије* (заправо места у околини Каира).⁵¹ И отуда „узевши водича оде на Синај”, „прошавши јерихонске крајеве” и „прешавши Јордан” дође у Каломанију, а одатле у Керак (стари Моав) и отуда у Велики Вавилон (sic!), под којим подразумева Каиро.⁵² Управо у Каиру се сусрео са султаном Маликом ел Камилом који је, осим што га је примио с великом почашћу, „послао њему водича чак до Горе Синајске”.⁵³ И „дошавши у Град Синајски” (тј. Манастир Свете Катарине) часно би примљен од епископа тог града, а затим Доментијан додаје важну хронолошку одредницу како је Сава провео „ту на Синају свету Четрдесетницу у ћутању...”, свакако Велики пост.⁵⁴ Последња етапа његовог путовања, заправо повратак ка домовини, опет је започета из Јерусалима, где се изнова сусрео са тамошњим патријархом Атанасијем II, затим је отишао у Антиохију, где се сусрео са тамошњим патријархом, да би одатле преко Киликијске Јерменије и Сиријског мора стигао у Анатолију, тј. Малу Азију, па преко Цариграда и Несебра у Трново, где је најалост и преминуо не стигавши до своје домовине.⁵⁵

Управо тај богати итинерар, тј. дужина и обим путовања уз чињеницу да је Сава Велики пост провео на Синају, навели су Д. Анастасијевића на закључак да је то могао бити само Велики пост 1235. године (од 18. фебруара до 7. априла), а никако 1234. године (од 5. марта до 22. априла).⁵⁶ Наиме, од Синаја до Трнова Сава је, дакле, путовао нешто више од осам месеци, а „тај његов итинерар био је много краћи од претходног”, те би „он морао дати оставку на архиепископство Србије, и поћи из Жиче на поменуто друго путовање на Исток, бар још у пролеће 1233. г.”.⁵⁷ Међутим, треба имати у виду да је Сава могао обићи већи део поменутих

⁵¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 354–366; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 186–190; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 5–7.

⁵² Да је Сава највероватније посетио ејубидски Вавилон, тј. Каиро, Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 156–158; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 10–11.

⁵³ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 366–372; Александар З. Савић, „Измисљање Вавилона” – Географија и хагиографија у блискоисточном итинерару Светог Саве Српског”, *ЗРВИ* 52 (2015) 291–312.

⁵⁴ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 372–391; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 176–182.

⁵⁵ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 394–402; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 191–199; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 12–16. Најдетаљнији приказ Савиног другог путовања на Исток са посебним освртом на градове и света места које је Сава посетио, Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 154–184.

⁵⁶ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 238.

⁵⁷ Исто, 240–242.

места пре поласка на Синај и за мање од осам месеци, како због чињенице да нису сва међусобно превише удаљена, тако и због недовољне поузданости Доментијанових вести по питању првог дела Савиног итинера. Наиме, одавно је у науци примећено да Доментијан прави грешке у географском смислу, али и доноси нејасну маршруту из које се може закључити да је Сава у два наврата узастопно из Јерусалима ишао у Египат.⁵⁸

Даље, осим на богатом итинерару, он време напуштања архиепископског трона, а затим и 1236. као годину Савине смрти темељи и на добро познатој повељи бившег краља Радослава Дубровчанима од 4. фебруара 1234, као и на сведочанствима познијег хагиографа Теодосија. Наиме, „краљ свих рашких и травунијских земаља” Радослав издао је повељу Дубровчанима након што је избегао пред братом Владиславом, што је заиста и *terminus post quem* за промену власти у Србији.⁵⁹ Доментијан, такође, даје хронолошку одредницу јер наводи да је Сава „добро послужио Господу своме четрнаест година”, тј. да је толико био на положају архиепископа „српских и поморских земаља”,⁶⁰ те на основу тога Анастасијевић узима да је Сава напустио положај архиепископа пред крај 1233. и почетком 1234, јер је по њему посвећен за архиепископа 1219, а рукополагао епископе у Жичи 1220. године.⁶¹ Такође, према Теодосију, Радослава је жена Ана напустила по доласку из Дубровника у Драч, те се Радослав због тога вратио у Србију, где га је замонашио стриц, архиепископ Сава.⁶² Иако се не задржава пуно на тој романираној причи, Анастасијевић је ни не одбацује, као што потпуно поклања поверење Теодосију када пише да је Сава *joш увек* био на положају архиепископа када је замонашио Радослава, али и оженио свог другог синовца и тада актуеленог краља Владислава бугарском принцемом Белославом. Такође, он поклања поверење и Теодосијевим вестима да је краљ Владислав уз Савин благослов почео зидати Милешеву.⁶³ Дакле, то су заправо главни подаци на којима се темељи тврдња да је Сава био у Србији до после

⁵⁸ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 154–155; С. Вуловић, „Из старе српске књижевности”, 129, нап. 2 сматра да то што Доментијан „на широко описује тај пут, не треба да нас заведе да помислимо да се путовање продужило и целе 1235. г.”.

⁵⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)*, књ. I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 129–130; Ивана Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 60–61.

⁶⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340.

⁶¹ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 243.

⁶² Теодосије, *Живот Светога Саве*, 177–178.

⁶³ Исто, 177–179; Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 244–245.

Васкрса 1234, односно, како пар редова даље Анастасијевић ублажава став, да се „нипошто није могао налазити ни у оставци ни на свом другом путовању на Истоку пре краја 1233. или почетка 1234”.⁶⁴

Међутим, да ли сведочанства из поменутих и других извора могу потврдити искључиво такву, или пак дозвољавају и другачију интерпретацију, тј. хронологију догађаја. Наиме, за одређивање времена Савиног напуштања архиепископског трона заиста је драгоцен Доментијанов податак да је Сава држао положај архиепископа четрнаест година. С обзиром на то да је Српска црква стекла аутокефалност 1218, односно да је Сава 1219. године рукоположио епископе у Жичи, како и потврђују нешто познији летописи који наводе 6727. годину (1218/1219),⁶⁵ излази да се четрнаест година његовог архиепископства заправо навршава 1232/1233, а не како Анастасијевић сматра 1233/1234.⁶⁶ Такође, Доментијаново сведочанство о годинама Савиног архиепископства посредно потврђују и вести архиепископа Данила II, који је забележио у *Житију архиепископа Арсенија* како је Сава „када је био неки нарочити дан... а био је ту и благоверни краљ Радослав и цео сабор српске земље”, поставио Арсенија за архиепископа и да је кренуо на своје друго путовање на Исток у време краља Радослава, дакле свакако пре 4. фебруара

⁶⁴ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 243–245.

⁶⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 111, 117, 167, 170–171, 174, 178, 182, 186–187, 194, 198, 202, 287.

⁶⁶ Према Доментијану, Сава је епископе рукоположио о Васкрсу у Жичи, што је по свој прилици био Васкрс 7. априла 1219. године, а не 1220, што посредно потврђује и писмо које је Стефан Првовенчани послао у Рим по *епископу* Методију, а које је заведено у четвртој књизи регеста папе Хонорија III под бројем 681 и које је, судећи по месту које заузима у односу на друга која су завођена онако како су настајала или пристизала у папину канцеларију, пристигло у последњој трећини марта 1220, те искључује могућност да је Сава рукополагао епископе у Жичи о Васкрсу 29. марта 1220. Такође, протест Димитрија Хоматина од маја 1220. не допушта као време рукополагања епископа 29. март 1220, тј. оставља кратак временски рок између рукополагања, смењивања призренског епископа и реакције охридског архиепископа на све то. Нарочито ако се узме у обзир да је Сава по повратку из Никеје боравио на Светој гори и задржао се у Солуну. Самим тим, Савин боравак у Никеји и његово рукоположење за архиепископа мора припадати 1218. години, детаљније о томе Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 280–282. Да је Сава рукоположен у току 1218, а да је током 1219. било рукоположење епископа у Жичи, предложио је Сима Ђирковић, „Доментијанова просопографија”, *ЗРВИ* 45 (2008) 154. До сличних резултата дошао је и Владимир Џамић, „Када је Свети Сава постао архијереј?” (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.). За мишљења да је Сава постао архијереј 1219, а да се посвећење епископа у Жичи одиграло 1220, в. детаљно, И. Коматина, *Црква и држава*, 281, нап. 1028.

1234. када се Радослав, као прогнани краљ, помиње у Дубровнику.⁶⁷ Данило II додаје да је краљ Радослав даровао преосвећеноме „свако довољство, безбројно злато и остале потребне довољно”.⁶⁸ У таквом разматрању догађаја може се претпоставити да је Сава кренуо на своје друго путовање на Исток највероватније у јесен 1233. године, а можда и који месец пре тога будући да је пловидба морем била дозвољена за маршруту којом је он пловио од марта до октобра.⁶⁹

Промена на српском престолу, односно свргавање Радослава од стране његовог брата Владислава, следећи вести хагиографа Доментијана и Теодосија, у непосредној је вези са Савиним другим путовањем на Исток и одређивањем Арсенија за наследника на архиепископском месту. Додуше, њихови подаци у неким појединостима одударају од претходно поменутих података архиепископа Данила II. Наиме, Доментијан наводи како је Сава „пробивао многа лета” са краљем Радославом, али и да је након што је Владислав „лишио земље старијег брата” и узео му престо, Сава „провео много година са благоверним краљем Владиславом”.⁷⁰ Затим наводи како је архиепископ Сава одредио јеромонаха Арсенија за свог наследника, те да се након тога упутио по други пут у Свету земљу.⁷¹ Дакле, одмах пада у очи податак да је Сава пребивао „многе године” са краљем Владиславом пре него што је напустио архиепископско место, док је архиепископ Данило II изричит да је Сава тај положај напустио за

⁶⁷ У *Житију* Арсенијевом је, такође, забележено да је Арсеније умро 28. октобра, те да је држао престо Светога Саве „тридесет година”, што уз чињеницу да се наводи краљ Радослав као присутни владар уз „цео сабор српске земље” при његовом постављењу допушта само 1233. као почетак Арсенијевог архиепископства, односно 1263. као његов крај, *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ћ. Даничић, Загреб 1866, 248–253, 272.

⁶⁸ *Животи краљева и архиепископа српских*, 251.

⁶⁹ А. Рона наводи да је поморски саобраћај на Медитерану био обустављен од новембра до марта, чак и за кратка путовања дуж обале. Мада су трговци, како извори сведоче, и то махом они из XI века, могли испловити из неке италијанске луке у пролеће, а да се потом до јесени врате у своје домове. Уколико исплове у јесен, када наступи зима, боравили су на Леванту или у Африци, да би се тек следећег пролећа враћали. Он, такође, наводи да је крајем XII века квалитет европских бродова побољшан толико да су трговци из италијанских лука могли и зими да исплове на Левант и до афричке обале без повратка у луке из којих су кренули, А. Rona, „Maritime commerce in the Mediterranean in the 10th-13th centuries, a meeting place between cultures”, in: *Maritime heritage and modern ports*, Southampton 2005, 126–127; Rothy Gertwagen „A Chapter on Maritime History: Shipping and Nautical Technology of Trade and Warfare in the Medieval Mediterranean, 11th–16th Century”, in: *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, ed. Michael Borgolte / Nikolas Jaspert (Vorträge und Forschungen 83), Ostfildern, 132–135.

⁷⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340.

⁷¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340–346.

време краља Радослава. Доментијаново *Житије Светог Саве* је свакако примарни извор, али ипак на том месту би његове податке, чини ми се, требало узети с резервом, најпре због чињенице да је Сава, чак и да се промена власти десила пре његовог напуштања трона и одласка на Исток, у том случају свега неколико месеци провео са Владиславом, а никако „многе године”. Такође, мора се приметити да се при опису посвећења Арсенија за архиепископа и Савиној припреми за пут на Исток ни једном речју не спомиње краљ Владислав и његова улога у томе. Заправо, наводи о промени власти и Владислављевом поступку и постављењу Арсенија за архиепископа изгледа као да су неприродно прекинути нетачном примедбом како је Сава „многе године” пребивао са новим краљем Владиславом. Занимљиво је да Доментијан не спомиње Владислављево крунисање за краља, што би свакако споменуо уколико га је архиепископ Сава заиста обавио.⁷² Теодосије је, пак, много речитији по питању промене власти у Србији, те директно оптужује краља Радослава и његову покорност жени, због чега је властела одступила од њега и приступила млађем брату Владиславу.⁷³ Сава је, како даље пише Теодосије, „молио и претио да буду у миру”, али се напослетку помирио са вољом Господњом. Како смо видели, Анастасијевић поклања поверење наредним наводима Теодосија како је архиепископ Сава потом замонашио Радослава, крунисао и венчао Владислава, те да је нови краљ почео зидати Милешеву уз његов благослов. Тек након свих тих појединости, Сава оставља Арсенија као свог наследника и узима „многа злата од краља Владислава” и одлази на своје друго путовање у Свету земљу.⁷⁴

Ипак, намеће се питање колико су тачне Теодосијеве вести које се односе на Владислава. Наиме, Теодосије наводи, тачније означава жену краља Радослава као главног кривца због кога је изгубио престо, а да се након Анине преваре у Драчу Радослав вратио у Србију, где је замонашен,

⁷² Љиљана Јухас-Георгиевска, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 19–24, посебно нап. 15, запазила је једну врло важну интервенцију, да је у Петроградској, каснијој редакцији додато да је Сава благословио и крунисао Владислава, што не стоји у Бечком рукопису. О рукописима Житија Светог Саве, Ирена Шпадијер, *Светогорска баштина*, Београд 2014, 43–44.

⁷³ Теодосије, *Живот Светог Саве*, 177. На крају крајева, и код самог Теодосија који је кроз цео спис наклоњен краљу Владиславу, који има благослов од Саве, наилазимо на тврдњу да је „незаконито и разбојнички уграбио власт”, Теодосије, *Живот Светог Саве*, 178.

⁷⁴ Теодосије, *Живот Светог Саве*, 181. Будући да пише неколико деценија након тих догађаја, свестан њиховог исхода, додаје да је Сава желео „ако Бог изволи” да оконча живот „у туђим крајевима”, Теодосије, *Живот Светог Саве*, 179.

дакле после 4. фебруара 1234. г. Међутим, та романсирана прича је одавно одбачена у науци као релевантан податак,⁷⁵ а из повеље коју је солунски владар Манојло издао марта 1234. године Дубровнику јасно је да је брачни пар био у складним односима.⁷⁶ Теодосије можда доноси тачне вести о томе да је Радослав замонашен, али тај чин, по нама, свакако није обавио архиепископ Сава,⁷⁷ док његова вест да је Владислав отпочео градњу Милешеве након што је узео благослов од стрица архиепископа Саве свакако не одговара чињеницама до којих је наука дошла. Наиме, Владислав јесте подигао Милешеву, али по свој прилици још за живота његовог оца краља Стефана Првовенчаног.⁷⁸ Теодосије, такође, наводи да су Савине мошти почивале у Трнову годину дана,⁷⁹ пре него што их је краљ Владислав затражио од бугарског цара и свог таста Јована Асена II, док Доментијан пише да је до тог Владислављевог чина дошло „после неколико година”. Чини се да ни у тој вести Теодосије није поуздан, већ је ипак прошло неколико година од упокојења Саве до преноса његових моштију. Треба, наиме навести да Савине мошти нису пренете 6. маја 1237, како је предлагао Љ. Ковачевић, јер је он читајући запис у коме је забележена година преноса **ѡѡѡѡ** прочитао као 6745. годину, тј. 1237,⁸⁰ а по свој прилици би последње слово **ѡ**, тј. бројну

⁷⁵ Станоје Станојевић, „Кад је умро краљ Радослав”, *Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот* (1894) 325. Ану је у Драчу наводно отео Фруг, тј. Франак, али је заправо тада Драч био под влашћу Епираца. Франци, односно Анжујци су заузели Драч тек фебруара 1272. и свакако владали њиме у време када Теодосије саставља *Житије Светог Саве*, Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 48–52; Ивана Коматина, Предраг Коматина, „Настанак „Млетачке Албаније” и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *ИЧ* 67 (2018) 59–60.

⁷⁶ Мирослав Марковић, „Византиске повеље дубровачког архива”, *ЗРВИ* 1 (1952) 211–219.

⁷⁷ С. Станојевић, „Кад је умро краљ Радослав”, 324–325, изражава сумњу у Теодосијев исказ, јер сматра да би Доментијан сигурно приписао Сави још једно важно дело. С друге стране, у поменику, као и у родословима и летописима, за краља Радослава се увек наводи да му је монашко име Јован, Владимир Мошин, „Сербска редакција синодика в недељу православия. Тексты”, *Византијски временик* 17 (1960) 303. По нама је чин замонашења краља Радослава могао обавити потоњи архиепископ Арсеније након што је Владислав одобрио његов повратак у отаџбину, И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 61–62, нап. 172. В. и Бранислав Цветковић, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *ЗРВИ* 37 (1998) 79.

⁷⁸ Драган Војводић, „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд 2019, 315–339; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 65; Миљковић, *Житија Светог Саве*, 192–194.

⁷⁹ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 203.

⁸⁰ У случају да се прихвати 13. јануар 1236. као датум Савине смрти, Теодосијеве вести би биле поткрепљене додатно Ковачевићевим рашчитавањем.

вредност, требало читати као ѕ, што упућује на 1238. годину (ѕѳѳѳ).⁸¹ Поред тога, у спољној припрати у Студеници, чији је ктитор краљ Радослав, тачније у јужној капели посвећеној Светом Симеону, приказан је краљ Радослав са женом Аном, а на северном зиду јеромонах Сава, архиепископ Арсеније I и архиепископ Сава I.⁸² У ранијој литератури се често због одсуства круне код краља Радослава, живопис студеничке припрате смештао у 1234/1235. годину, после промене на престолу. Међутим, како су конзерваторска истраживања потврдила да је Радослав ипак био насликан са круном, дакле као актуелни, а не као бивши краљ, у науци је понуђена и нова датација живописа у период не после лета 1233.⁸³ Такође, уз такву датацију и приказ два архиепископа Саве I и Арсенија I преко пута Радослава добија идејни смисао, односно указује на то да се смена на архиепископском престолу догодила у време краља Радослава, како и налазимо у *Житију архиепископа Арсенија* од Данила II, а не за време краља Владислава. Неслагање са вестима ранијих хагиографа који смену на архиепископском трону и Савино путовање на Исток смештају у време краља Владислава, донекле смо по питању Доментијана појаснили и његовим помало нејасним наративом на том месту, док је код познијег Теодосија таква конструкција јасна и упадљива јер он очигледно гради слику Владислава као бољег владара него Радослава.⁸⁴ Чини се да је

⁸¹ Ирена Шпадијер, „Када су мошти Светог Саве пренете из Трнова у Милешеву? Филолошка расправа”, *Црквене студије* 16 (2019) 491–498, предложила ѕ, тј. 1238. годину. Сем тога, чињеница да је краљ Владислав 23. јуна 1237. године био на Цетини, како би са становницима Сплита закључио уговор о пријатељству и савезу, указивала би заиста на краљев „ужурбан распоред” те године; Иста, „Када су мошти Светог Саве пренете”, 496–497. Нама се чини да поред тога у прилог 1238. години као предложеној години преноса моштију иде чињеница да је цар Јован Асен II марта/априла 1237. године заједно са Куманима опседао једно никејско утврђење. Међутим, он је убрзо морао да се повуче са бојног поља јер су му страдали син и жена током епидемије куге која је избила у Трнову, те је мало вероватно да је у таквим околностима дошло и до примања посланства из Србије и преноса Савиних моштију, И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 67, нап. 192.

Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 196–198, такође је указао на мањкавост рашчитавана од стране Љ. Ковачевића, али је он у последњем слову ѕ, тј. бројној вредности предложио ѳ, што упућује на 1241. као годину преноса моштију.

⁸² Приказ два архиепископа указује да се смена на архиепископском престолу догодила у време краља Радослава, како и налазимо у *Житију архиепископа Арсенија* од Данила II, Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 77–78; Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997², 15–16.

⁸³ Такву датацију са убедљивим аргументима предложио је Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 77–85. О литератури у којој се заступа теза да је живопис студеничке припрате настао 1234/1235, исто.

⁸⁴ Љ. Јухас-Георгиевска, „Краљ Владислав”, 19–23.

за прецизну хронологију тих догађаја, како је то довитљиво приметио Б. Цветковић, „временска близина Доментијана била је очигледно недовољна у поређењу са територијалном близином Данила II”.⁸⁵

Дакле, узевши у обзир датум и годину Савине смрти коју смо предложили, тј. 14. јануар 1235, затим податке хагиографа о његовом итинерару, износимо претпоставку да је до промене на српском престолу, односно свргавања краља Радослава од стране брата Владислава, дошло након што је Сава отишао из Србије да би посетио Свету земљу у лето/јесен 1233. г., због чега је напустио и архиепископско место и одабрао јеромонаха Арсенија за достојног наследника. Могуће је да је Владислав искористио такав развој ситуације и током јесени или зиме, а пре фебруара 1234, свргао свог брата са престола. Истичемо још једном да је претходно изложени сплет догађаја у Србији почетком треће деценије XIII века наша претпоставка о следу историјских дешавања у жељи да истакнемо њихову релативну хронологију како бисмо указали на то да она никако не смеју бити аргументи за одређивање датума Савине смрти. Како смо истакли у првом делу нашег излагања, око датума Савине смрти не би требало имати двојбу, јер су о томе извори прилично непосредни и недвосмислени.

⁸⁵ Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 82.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Романов типик, Народна библиотека Србије, F 647, A 2471 [*Romanov tipik*, Narodna biblioteka Srbije, F 647, A 2471]

Објављени извори – Published Primary Sources

Мошин Владимир, *Ћирилски рукописи Jugoslavenske akademije*, t. 1, Београд 1955.

Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Лазар Мирковић, прир. Радмила Маринковић, Београд 1988. [Domentijan, *Život Svetoga Save i Svetoga Simeona*, prev. Lazar Mirković, prir. Radmila Marinković, Beograd 1988]

Доментијан, *Житије Св. Саве*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2000. [Domentijan, *Žitije Sv. Save*, prev. Ljiljana Juhas-Georgievska, izd. Tomislav Jovanović, Beograd 2000]

Житије Св. Саве, Јагићев рукопис, <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=081E6F51-A2AC-4838-9085-CBE14298D1A7> (прегледано 30. 03. 2022). [Žitije Sv. Save, Jagić rukopis].

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321), књ. I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika (1186–1321), knj. I, prir. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Мошин Владимир, „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты”, *Византийский вестник* 17 (1960) 278–353. [Mošin Vladimir, „Serbskaja redakcija sinodika v nedelju pravoslavija. Teksti”, *Vizantijskij vremenik* 17 (1960) 278–353]

Павлов Пламен, Грудков Венелин, *Призвани да просяят. Житија на Св. Патриарх Йоаким I Търновски, Св. Исая Серски и Св. Патриарх Ефрем Печки*, В. Търново 1999. [Pavlov P., Grudkov V., *Prizvani da prosjajat. Žitija na Sv. Patriarh Joakim I T'rnovski, Sv. Isaj Serski i Sv. Patriarh Efrem Pečki*, V. Trnovo 1999]

Пентковский Алексей М, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва 2001. [Pentkovskij A. M., *Tipikon patriarha Aleksija Studita v Vizantii i na Rusi*, Moskva 2001]

Псалтир са последовањем, <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD25B1CA DB3A2E3C4BF2609A3A286D0E766> (прегледано 30. 03. 2022). [Psaltir sa posledovanjem]

Стојановић Љубомир., *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927. [Stojanović Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd 1927]

Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, *Život Svetoga Save*, izd. Đ. Daničić, prir. Đorđe Trifunović, Beograd 1973]

Типик архиепископа Никодима I–II, изд. текста Лазар Мирковић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 2007. [*Tipik arhiepiskopa Nikodima I–II*, izd. teksta Lazar Mirković, prir. Đorđe Trifunović, Beograd 2007]

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866. [*Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, napisao arhiepiskop Danilo II, izd. Đ. Daničić, Zagreb 1866]

Литература – Secondary Works

Gertwagen Ruthy, „A Chapter on Maritime History: Shipping and Nautical Technology of Trade and Warfare in the Medieval Mediterranean, 11th–16th Century”, in: *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, ed. Michael Borgolte / Nikolas Jaspert (Vorträge und Forschungen 83), Ostfildern, 2015, 109–148.

Rona A., „Maritime commerce in the Mediterranean in the 10th–13th centuries, a meeting place between cultures”, in: *Maritime heritage and modern ports*, Southampton 2005, 121–132.

Šafarik P. J., „Uebersicht der Vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler ältester Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven”, *Jahrbücher der Literatur* 53 (1831) 1–58 [=Шаффарик П. И., „Прегледь найзнатни писменны споменника старии времена кодъ Србалиа и други Югославена”, *Летопис Матице Српске* 68 (1845) 29–96]

Анастасијевић Драгутин, „Свети Сава је умро 1236. године”, *Богословље* 11/3 (1936) 237–275. [Anastasijević Dragutin, „Sveti Sava je umro 1236. godine”, *Bogoslovlje* 11/3 (1936) 237–275]

Богдановић Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978. [Bogdanović Dimitrije, *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*, Beograd 1978]

Богдановић Димитрије, „Кратко житије Св. Саве”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 24/1 (1976) 5–32. [Bogdanović Dimitrije, „Kratko žitije Sv. Save”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 24/1 (1976) 5–32]

Богдановић Димитрије, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980. [Bogdanović Dimitrije, *Najstarija služba Svetom Savi*, Beograd 1980]

Богдановић Димитрије и др., *Опис ћирилских рукописа манастира Високи Дечани*, књ. I, Београд 2011. [Bogdanović Dimitrije i dr., *Opis ćirilskih rukopisa manastira Visoki Dečani*, knj. I, Beograd 2011]

Витковић Димитрије, „Друго путовање Св. Саве по источним светим местима”, *Браство XX* (1926) 1–16. [Vitković Dimitrije, „Drugo putovanje Sv. Save po istočnim svetim mestima”, *Brastvo XX* (1926) 1–16]

Витковић Димитрије, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку на 14. јануару, а у руским минејима на 12. јануару?”, *Браство XXI* (1927) 1–11. [Vitković Dimitrije, „Zašto je služba sv. Savi štampana u Srbljaku na 14. januaru, a u ruskim minejima na 12. januaru?”, *Brastvo XXI* (1927) 1–11]

Војводић Драган, „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија*

у српским и поморским земљама Немањића, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд 2019, 315–354. [Vojvodić Dragan, „Ka carskom dostojanstvu kraljevske vlasti. Vladarske insignije i ideologija u doba prvih Nemanjća”, u: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović, Srđan Pirivatrić, 315–354]

Вуловић Светислав, „Из старе српске књижевности. По нешто о биографијама српским XIII века”, *Годишњица Николе Чупића* 7 (1885) 87–135. [Vulović Svetislav, „Iz stare srpske književnosti. Po nešto o biografijama srpskim XIII veka”, *Godišnjica Nikole Čupića* 7 (1885) 87–135]

Јухас-Георгиевска Љиљана, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 17–25. [Juhás-Georgievská Ljiljana, „Kralj Vladislav u srpskoj srednjovekovnoj književnosti”, u: *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd 1987, 17–25]

Ковачевић Љубомир, „Неколико хронолошких исправка у српској историји”, *Годишњица Николе Чупића* 3 (1879) 356–446. [Kovačević Ljubomir, „Nekoliko hronoloških ispravka u srpskoj istoriji”, *Godišnjica Nikole Čupića* 3 (1879) 356–446]

Коматина Ивана, Коматина Предраг, „Настанак „Млетачке Албаније” и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *Историјски часопис* 67 (2018) 55–82. [Komatina Ivana, Komatina Predrag, „Nastanak „Mletačke Albanije” i uspomena na vizantijsku vlast u srpskom Pomorju”, *Istorijski časopis* 67 (2018) 55–82]

Коматина Ивана, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021. [Komatina Ivana, *Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek*, Beograd 2021]

Коматина Ивана, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 [Komatina Ivana, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Ласкарис Михаило, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926. [Laskaris Mihailo, *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1926]

Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ћирковић, Раде Михалчић, Београд 1997. [Leksikon srpskog srednjeg veka, прир. Sima Ćirković, Rade Mihalčić, Beograd 1997]

Марковић Миодраг, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009. [Marković Miodrag, *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost*, Beograd 2009]

Марковић Мирослав, „Византиске повеле дубровачког архива”, *Зборник радова Ваизантолошког института* 1 (1952) 205–262. [Marković Miroslav, „Vizantiske povelje dubrovačkog arhiva”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 1 (1952) 205–262]

Милошевић Ненад, „Богослужбена форма у Српској цркви у време Светога Саве”, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 123–132. [Milošević Nenad, „Bogoslužbena forma u Srpskoj crkvi u vreme Svetoga Save”, u: *Manastir Studenica – 700 godina Kraljeve crkve*, Beograd 2016, ur. Ljubomir Maksimović, Vladimir Vukašinović, 123–132]

Миљковић Бојан, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008. [Miljković Bojan, *Žitija Svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008]

Мирковић Лазар, „Романов типик”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13–14 (1956) 45–60. [Mirković Lazar, „Romanov tipik”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 13–14 (1956) 45–60]

Николова Б., „Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор”, *Исторически преглед* 35/6 (1979) 122–131. [Nikolova B., „Žitieto na patriarh Joakim I kao istoričeski izvor”, *Istoričeski pregled* 35/6 (1979) 122–131]

Новаковић Стојан, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904. [Novaković Stojan, *Primeri književnosti jezika staroga i srpsko-slovenskoga*, Beograd 1904]

Штавланин-Ђорђевић Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1991. [Štavljanin-Đorđević Ljubica, Miroslava Grozdanović i Lucija Cernić, *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*, Beograd 1991]

Поповић Даница, „Мошти Светог Саве”, у: *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 75–95. [Popović Danica, „Mošti Svetog Save”, u: *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006, 75–95]

Радојчић Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997². [Radojčić Svetozar, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1997²]

Руварац Димитрије, „Да л’ се Свети Сава светкује и у римској цркви”, *Хришћански весник* XI (1891) 403–413. [Rugarac Dimitrije, „Da l’ se Sveti Sava svetkuje i u rimskoj crkvi”, *Hrišćanski vesnik* XI (1891) 403–413]

Савић Александар З., „Измишљање Вавилона” – Географија и хагиографија у блискоисточном итинерару Светог Саве Српског”, *Зборник радова Византолошког института* 52 (2015) 291–312. [Savić Aleksandar Z., „Izmišljanje Vavilona” – Geografija i hagiografija u bliskoistočnom itineraru Svetog Save Srpskog”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 52 (2015) 291–312]

Савић Виктор, „Српски превод „Евергетидског синаксара” у два синајска рукописа”, *ЗРВИ* 53 (2016) 209–235. [Savić Viktor, „Srpski prevod „Evergetidskog sinaksara” u dva sinajska rukopisa”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 53 (2016) 209–235]

Симић Прибислав, „Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви”, у: *Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења, 1175–1975*, Београд 1977, 181–205. [Simić Pribislav, „Rad Svetog Save na osavremenjavanju bogoslužjenja u Srpskoj crkvi”, u: *Sveti Sava. Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja, 1175–1975*, 181–205]

Станојевић Станоје, „Кад је умро краљ Радослав”, *Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот* (1894) 324–325. [Stanojević Stanoje, „Kad je umro kralj Radoslav”, *Delo. List za nauku, književnost i društveni život* (1894) 324–325]

Станојевић Станоје, Соловјев Александар, „Које је године умро Св. Сава”, *Глас СКА* 156 (1935) 161–169. [Stanojević Stanoje, Solovjev Aleksandar, „Koje je godine umro Sv. Sava”, *Glas SKA* 156 (1935) 161–169]

Стефановић Димитрије, „Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века”, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 137–160. [Stefanović Dimitrije, „Prilog proučavanju mesecoslova XIII i XIV veka”, *Južnoslovenski filolog* 45 (1989) 137–160]

Тадић Милутин, „Византијски часовни систем српског манастира Хиландар (и целе Свете Горе)”, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* 62 (2014) 121–144. [Tadić Milutin, „Vizantijski časovni sistem srpskog manastira Hilandar (i cele Svete Gore)”, *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 62 (2014) 121–144]

Ћирковић Сима, „Доментијанова просопографија”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 141–155. [Ćirković Sima „Domentijanova prosopografija”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 45 (2008) 141–155]

Узелац Александар, „Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II: један занемарени извор”, *Историјски часопис* 70 (2021) 15–25. [Uzelac Aleksandar, „Mongolska invazija i smrt Ivana Asena II: jedan zanemareni izvor”, *Istorijski časopis* 70 (2021) 15–25]

Цветковић Бранислав, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *Зборник радова Византолошког института* 37 (1998) 75–85. [Cvetković Branislav, „Studenički eksonarteks i kralj Radoslav: prilog datovanju”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37 (1998) 75–85]

Џамић Владимир, *Када је Свети Сава постао архиепископ?* (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.) [Džamić Vladimir, *Kada je Sveti Sava postao arhijerej?* (pročitano u vidu saopštenja na Šestoj nacionalnoj konferenciji Vizantologa 18. juna 2015. g.)]

Шпадијер Ирена и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015. [Špadijer Irena i dr., *Srpske rukopisne knjige u Češkoj*, Beograd 2015]

Шпадијер Ирена, „Када су мошти Светог Саве пренете из Трнова у Милешеву? Филолошка расправа”, *Црквене студије* 16 (2019) 491–500. [Špadijer I., „Kada su mošti Svetog Save iz Trnova u Mileševu? Filološka rasprava”, *Crkvene studije* 16 (2019) 491–500]

Шпадијер Ирена, *Светогорска баштина*, Београд 2014. [Špadijer Irena, *Svetogorska baština*, Beograd 2014]

Штавлјанин-Ђорђевић Љубица, „Братков минеј”, *Зборник историје књижевности* 10 (1976) 21–40. [Štavljanin-Đorđević Ljubica, „Bratkov minej”, *Zbornik istorije književnosti* 10 (1976) 21–40]

Ivana Komatina

ON THE YEAR OF DEATH OF SAINT SAVA OF SERBIA

Summary

From the late 19th century until the first decades of the 20th century, the question of the date and year of the death of the first Serbian archbishop, Saint Sava, was a topical issue in Serbian historiography. Although A. Solovjev and S. Stanojević presented convincing arguments that Sava died on January 14, 1235, D. Anastasijević, almost a hundred years ago, concluded that the date of his death was January 13, 1236, which is generally accepted in science to this day. Also, Anastasijević believes that although he died on January 13, his feast day was moved to January 14 in order to give him an independent service.

Regarding the historical sources on this issue, it can be said that they are quite extensive and unambiguous. Namely, both Sava's biographers, his companion and contemporary Domentijan and a somewhat later Theodosius agree that Sava arrived in Tarnovo after Nessebar, where he fell ill soon after the feast of the Epiphany. Also, both hagiographers state that Sava deceased "when Saturday passed and the Sunday night arrived" and "the midnight approached". Since in the Middle Ages the day did not start at midnight as in the modern age, but lasted from the sunset of one day to the sunset of the next day, it is clear that Sava died on Sunday. Also, the oldest editions of the text of the Service dedicated to St. Sava record January 14 as the date of his death. Therefore, it is our opinion that Sava died on Sunday, January 14, 1235. It is worth noting that January 13, 1236 was Sunday, and January 14, 1236 was Monday. It should be also noted that today, according to the Orthodox calendar, St. Sava is celebrated on January 14 (i.e. 27 according to the New Style).

The question arises why Anastasijević accepted the testimonies of the hagiographers regarding the day (that it was Sunday), and but not the testimonies regarding the date (January 14) of Sava's death, and concluded that 1236 was the year of St. Sava's death. Namely, he believed that the *odanije* of Epiphany i.e. the afterfeast had been celebrated in Serbia on January 13, and that it was the only reason why Sava was celebrated on January 14. However, according to the Typikon of Archbishop Nicodemus, from the beginning of the 14th century, in which the afterfeast (*odanije*) of Epiphany had been moved to January 14, we can see that not only the afterfeast (*odanije*), but also the service of St. Sava was celebrated on that date. Based on that fact, we concluded that it was unnecessary during the 13th century to move the feast of St. Sava to the previous day due to the celebration of afterfeast as Anastasijević thought.

In addition to resolving the issues of St. Sava's death, we also argue in this paper that the itinerary of St. Sava's journey to the East cannot be a reliable trace for determining the time of Sava's death. In accordance with available source data, we also offered a chronology of political and church changes in Serbia during the fourth decade of the 13th century and pointed out that it is too relative and cannot be an

argument for determining the date of Sava's death, as Anastasijević believed. The terminus post quem non for the change on the Serbian throne was February 4, 1234, i.e. the charter that former king Radoslav issued to the people of Dubrovnik. In our opinion, Sava set out on his second journey to the Holy Land before the autumn of 1233 and appointed archbishop Arsenius I as his successor. Probably Vladislav took advantage of these circumstances and overthrew Radoslav, certainly before February 4, 1234. During his return to the homeland, Sava stopped in Tarnovo, where he died, on January 14, 1235 according to our opinion. After "several years have passed", just as Domentijan testified in his work, probably in 1238 or even later, as recently proposed in historiography, Vladislav transferred the relics of St. Sava to Serbia.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 20. 8. 2022.